

Tolnai Dali Jánost a magyar irodalom és művelődés története mindmáig ugyyszólván csak szervező tevékenysége alapján méltatja (régebben erről is alig volt szó: az egyháztörténet majdnem "lefoglalta" magának lázadó alakját). Pedig nem lehettek idegenek tőle a tudományos és irodalmi ambíciók sem, s a maga módján a világi kulturának is forradalmára volt.

Aligha véletlen, hogy olyan kevés munkája maradt ránk; uttörő jelentőségű pataki tanárságának drámai eseményeit is kizárólag durván torzító, ellenséges források alapján ismerjük. Az ortodox ellenfeleknek komoly érdekeik fűződhetek ahhoz, hogy Tolnai "zavarkeltő" föllépésének hiteles dokumentumai eltűnjenek: még beköszöntő beszédének eredeti szövege is "elveszett" (Makkai László: ItK 1953, 236-249.).

A puritánus eszmék magyarországi megvalósítására összeszövetkezett "tizek" alapokmánya: a "Kegyesség formulája" című híres "londoni liga" szövege már hiteles, viszont rendkívül homályos és elvont. Ujabban figyelt csak föl a szakirodalom az Angliából hazainduló Tolnai Dali - és társai - szellemi arculatát konkrétbben tükröző néhány közvetett bizonyítékra.

Az egyik egy valószínűleg angol eredetű szépirodalmi munkácska, a "Novissima tuba", amit Tolnai hozott haza, s az ő ösztönzésére készítette el magyar változatát ifj. Darholcz Kristóf. Ennek az ars moriendinek néhány dialógusa: a barokk "mennyei szerelem" kultuszával, de a reneszánsz, világi szerelmi poézissel is rokonságot tartó, gazdag szépségű művészi próza. (Méltatását adja Kovács Sándor: Szepsi Csombor Márton prózastilusához. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Litteraria. 1958, 51-60. Modern kiadása Komlószi Tibor gondozásában készül.)

Bizonyos, hogy Tolnai csak olyasminek a lefordíttatását szorgalmazta, ami neki magának is tetszett. A Novissima Tuba tehát talán Tolnai Dali szépirodalmi izlésére is enged majd következtetni - különösen, ha a fordítás eredetije is előkerül.

A másik dokumentumot sokáig csak címéről ismertük. A híres Hartlib-kör egyik tagja írta Tolnaihoz, afféle utravalóul. (John Stoughton: Felicitas ultimi seculi. London, 1640. Részleteket legújabbán Makkai László közöl a nyomtatványból: Századok 1964, 1076.) A Makkai által idézett részekből az derül ki, hogy Hartlibék köre nemcsak puritán kegyességre biztatja a haza induló Tolnait, hanem hármás vezércsillagzat követését tüzi eléje: Dury, Comenius és "a legkiválóbb és legnemesebb Verulamius" neve jelképezi a hazájában reá váró nagy feladatokat.

Rendkívül becses adat ez. Jellemző, hogy Makkai általában a puritanizmus és a bontakozó modern természettudomány korai - forradalom előtti - kapcsolatának fontos bizonyítékát látja e sorokban. Magyar viszonylatban a felsorolt három név és "az értelem birodalmának határait... a tudományok fejlesztésével előbbre tolni" készülő világos program nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy Tolnai Dali Jánost a puritán mozgalom mellett a baconizmus -és az új természettudományos gondolkodás magyar uttörőjének is tekinthetjük. Bár a reáliák oktatásának kiszélesítéséért folytatott harcáról eddig is tudtunk - tartalmi szempontból, világi művelődési reformjuk jellegének megítélése szempontjából új és fontos tény ez. Akkor is, ha vitatható marad, hogy teljes egészében és mélységében megértette-e Tolnai e Nyugat-Európában is szokatlanul újszerűnek számító gondolatrendszereket; akkor is, ha probléma marad későbbi szűken teologikusnak tűnő álláspontja, idegenkedése bizonyos világi ujitásoktól (így a Comenius-féle pedagógia egyes célkitűzéseitől).

A jelzett új eredményekhez szerény hozzájárulást adnak csak az alábbi adalékok. De Tolnai hazajövetelének pontos dátuma s néhány erdélyi utazásának adatai mellett nem érdektelen könyvtáráránkmaradt töredékének megismerése. Az egyik könyv: Sebastian Basso Arisztotelész-ellenes természetfilozófiája - később Regius munkáival párhuzamosan volt forrása atomistáink és Póсахázi-típusú Janus-arcu gondolkodóink leghaladóbb mondanivalóinak. (Vö: Régi magyar filozófusok. Szerk. Mátrai László. Bp. 1961, 99, 107.)